

EL MÓN FUNERARI RURAL A LA MENORCA ALT IMPERIAL

Octavi Pons Machado

Abans d'entrar a parlar de les necròpolis rurals a la Menorca alt imperial, seria adient fer una petita reflexió sobre la situació en què es troben aquests elements del nostre patrimoni arqueològic.

La majoria de les necròpolis han estat espoliades de temps antics i, per tant, no coneixem els materials que hi aparegueren. Altres necròpolis, com les des Rafal des Capità a Binigafull, han estat espoliades en temps recents i els materials recuperats han anat a parar a col·leccions privades. El material d'aquestes necròpolis el coneixem molt fragmentàriament per la publicació en diferents llocs d'alguns elements que en componien els dipòsits.

Uns altres materials, recuperats de necròpolis rurals, provenen de la recollida feta pel senyor Flaquer i estan dipositats al Museu de Menorca, com són els materials provinents de So n'Orfila (Sant Lluís) i de l'Estància d'en Mora (es Mercadal). En ambdós casos, el material es va recuperar quan es feien unes obres i van ser recollits sense una metodologia arqueològica acurada.

Hem de dir que la tipologia de les necròpolis establerta en aquest treball, la seva datació i l'estudi d'altres elements que fan referència a les necròpolis s'han realitzat prenent com a base els materials publicats i no s'ha tingut accés al material de les col·leccions privades on, tal vegada, puguin existir materials que farien variar el plantejament de les qüestions que seguidament s'exposaran.

TRADICIÓ FUNERÀRIA PREHISTÒRICA I LA SEVA PERDURACIÓ DINS EL MÓN ROMÀ

Als voltants del 1500 aC arriba a l'illa el contingent poblacional talaiòtic, amb la possible introducció de noves tècni-

ques de conreu i dels bòvids. Es pot pensar que, juntament amb aquests nous elements, arribaren a l'illa unes noves concepcions religioses, basades en un culte a la fecunditat, simbolitzat en el brau, que és un culte molt estès per tota la Mediterrània.

Aquesta nova concepció religiosa estaria fonamentada en els cicles de la natura, concretament en els cicles de les estacions i en l'aparició al cel dels diferents astres i constel·lacions. El lloc on es desenvoluparia aquest culte serien els recintes de taula, que es començaren a construir entre els segles XIV i XIII aC i perdurarien de manera general fins a la II guerra púnica i, puntualment, fins entrada l'època romana.

En un primer moment els elements de cultura material que simbolitzen aquest culte són: penjolls d'os de doble disc amb decoració de cercles concèntrics, rodetes solars de bronze similars a les del sud de França i unes plaquetes de bronze de forma trapezoidal amb els extrems amples allargats formant una escotadura. La decoració de cercles concèntrics i la pròpia decoració de les rodetes són la simbolització del sol, associat a la idea de fecunditat i íntimament relacionat amb els cicles vegetals. El lloc on apareixen aquests elements són les coves funeràries i els llocs d'habitatge.

A partir del segle V aC, amb la sortida de contingents poblacionals com a mercenaris cap als conflictes bèl·lics que tenen lloc a la Mediterrània protohistòrica, es produeix un sincretisme religiós que es tradueix en l'assimilació dels elements púnics que fan referència a Tanit/Astarte, la qual anteriorment havia assimilat les atribucions de la Demèter grega, amb els elements indígenes que fan referència al brau. Els elements que materialitzen aquest sincretisme són els vasos de fons alt i les plaquetes corniformes de plom; ambdós elements, per la seva forma, serien l'esquematzitza-

ció d'un cap de brau vist frontalment. En el cas del vas de fons alt aquesta esquematització vindria donada per una cartel·la i els dos munyons que l'acompanyen, i en el cas de les plaquetes de plom les seves dues extremitats allargades. Pel que fa a la seva decoració, generalment en forma d'espina de peix, simbolitzaria les espigues de blat, element que la relacionaria amb els cultes agrícoles propis de la Demèter grega o de la Tanit púnica.

Els vasos de fons alt i les plaquetes corniformes, juntament amb els incensaris indígenes, apareixen a les coves d'enterrament, als santuaris pròpiament dits i als dipòsits votius i, fins i tot, als llocs d'habitatge, en estances amb possible funció religiosa.

D'altra banda, aquests cultes i els seus objectes rituals es relacionen directament amb el foc: presència de foganyes rituals en l'àmbit anterior dret de les taules i, com indica Fernández Miranda, els vasos de fons alt s'hi relacionen directament; la funció dels incensaris és òbvia.

Tots aquests elements tenen una clara perduració dins el món romà. En es Rafal des Capità apareix una plaqueta de plom corniforme relacionada amb un dipòsit que conté elements típics dels enterraments romans del segle I dC. A la vegada, al dipòsit votiu de sa Mola trobam vasos de fons alt, incensaris indígenes, una plaqueta de plom corniforme, braceroles de bronze, ganivets de ferro, juntament amb fragments de vasets de vidre i monedes romanes altimperials. A la necròpoli des Pla de sa Creu trobam dues braceroles de tradició indígena relacionades amb dipòsits típics del món funerari romà.

Un altre fet important a destacar és la presència significativa de les llumetes a les necròpolis menorquines i mallorquines, que creim que podria ser una perduració dels rituals funeraris talaiòtics: serien la substitució a època romana dels vasos de fons alt i dels incensaris indígenes.

TIPOLOGIES D'ENTERRAMENT AL MÓN ROMÀ; EVOLUCIÓ

Dins les necròpolis rurals podem distingir els tipus següents:

- a) Necròpolis rurals en cova sense sepultura.
- b) Necròpolis en cova amb sepultures al seu interior.
- c) Necròpolis a l'aire lliure amb sepultures excavades a la roca.
- d) Necròpolis d'incineració a l'aire lliure.
- e) Necròpolis d'incineració i sepultures a l'aire lliure.
- f) Necròpolis a basíliques o santuaris paleocristians.

a) Necròpolis rurals en cova sense sepultures. Aquestes necròpolis les trobam des de l'època republicana fins a finals del segle I principis del II dC. La forma d'enterrament emprada seria la talaiòtica, és a dir, dipositar els cossos dels difunts directament sobre el sòl de la cova juntament amb el dipòsit. Els elements de cultura material que conformen els dipòsits són ceràmiques indígenes, ceràmiques campanianes, presigil·lada, llumetes i sigil·lades aretines datables a la primera part del segle I dC.

A Sant Joan de Missa apareixen dins una cova d'enterrament amb dipòsit de materials indígenes, ceràmiques itàliques republicanes; a la necròpoli de So n'Orfila apareix un plat de presigil·lada; en es Banyuls, dins una cova d'en-

terrament clarament talaiòtica, apareixen uns plats de terra sigil·lada itàlica sortida dels obradors aretins; a Can Borràs es va trobar una cova amb material funerari indígena, ceràmica campaniana i llumetes datables als segles I-II dC.

b) Necròpolis en cova amb sepultures al seu interior. El seu exemple més espectacular és el de sa Torreta-Saura, que presenta una típica cova d'enterrament talaiòtica trilobular, amb una cinquantena de tombes excavades al seu interior. Aquestes necròpolis presenten nínxols excavats dins coves d'enterrament talaiòtiques, prèviament buidades. Cronològicament serien posteriors a les necròpolis del tipus a.

c) Necròpolis a l'aire lliure amb sepultures excavades a la roca. Tenen el seu inici a mitjans del segle I dC i perduren fins a l'època musulmana. Són fosses excavades a la roca, on el mort podia ésser col·locat directament sobre el sòl o dins taüts de fusta.

d) Necròpolis d'incineració a l'aire lliure. Poden ésser simples fosses excavades a terra, on dipositaven les restes del difunt dins una urna amb el dipòsit a dins. En el cas del Campet de sa Creu, entre els materials recuperats no es troba cap element que pugui servir com a urna, fet que ens fa pensar en la possibilitat que les restes del difunt fossin dipositades directament al sòl de la fossa, que després eren tapades amb uns pòdiums de pedra documentats a l'esmentada necròpoli.

e) Necròpolis d'incineració i sepultures a l'aire lliure. Són la combinació de les dues anteriors. Els exemples més interessants els trobam a la necròpoli de Binigafull i des Rafal des Capità.

f) Necròpolis a basíliques o santuaris paleocristians. Es localitzen a l'interior i als voltants dels edificis religiosos, i serien el lloc d'enterrament dels petits assentaments propers o de les comunitats religioses del lloc.

Les necròpolis rurals a l'aire lliure són el pas de les formes d'enterrament talaiòtiques a les pròpiament romanes, com són les incineracions i les inhumacions en tombes. Aquest pas es produeix a l'època de Tiberi/Claudi, com es pot observar pels materials trobats a les necròpolis a l'aire lliure, on les primeres peces de terra sigil·lada que es troben provenen dels obradors de la Graufesenque amb cronologies del segon i tercer quart del segle I dC; i manquen, en canvi, les terres sigil·lades aretines que trobam a les necròpolis en cova sense sepultures, de l'època anterior.

Aquests cementiris se situen a les rodalies dels poblats, a llocs primers de terra i, per tant, poc rendibles agrícolament. També solen situar-se a prop de les coves d'enterrament emprades a l'època anterior.

FORMES D'ENTERRAMENT

El tipus d'enterrament més freqüent a l'època alt imperial són les fosses. Aquestes estan excavades a la terra o a la roca i poden ser destinades a recollir incineracions o inhumacions. Pel que fa a les incineracions recollirien les restes del difunt de dues maneres:

a) Les restes eren dipositades dins una urna, juntament amb el dipòsit, i es col·locaven a l'interior de la fossa, com són els casos de Binigafull i es Rafal des Capità a Maó.

b) Les restes del difunt eren col·locades directament a la fossa, sense urna; és el cas del Campet de sa Creu.

La forma d'aquestes fosses d'incineració era circular. El seu inici el trobaríem en el segon quart del segle I dC i perdurarien fins a la desaparició d'aquest ritual d'enterrament.

Les fosses destinades a inhumació tenen forma trapezoïdal i poden tenir els extrems arrodonits o acabats en angle. El mort podia ser dipositat directament al sòl de la fossa, o bé dins un taüt; la presència de claus i, en alguns casos, de posts, ens confirma l'existència d'aquestes caixes. A les necròpolis des Rafal des Capità i la urbana de Maó coneixem la presència de claus de ferro a l'interior de les fosses i, concretament a la de Maó, coneixem la presència de restes de posts.

RITUALS FUNERARIS

Quant a l'orientació dels cossos a les necròpolis rurals a l'aire lliure, podem observar que hi ha una gran varietat en la col·locació de les tombes, i no sembla que segueixin cap mena d'orientació. La distribució de les tombes també és molt anàrquica.

S'ha de dir que, a les necròpolis rurals amb sepultures excavades a la roca, a l'aire lliure o dins coves, el nombre de morts enterrats dins cada sepultura seria d'un, fet donat per les dimensions de les sepultures. Del que no podem parlar és dels enterraments secundaris perquè aquestes necròpolis han estat buidades de temps antic i no coneixem la disposició dels cossos dins els contenidors.

Per certs tipus d'elements de cultura material que apareixen a les necròpolis altimperials, com són sivelles de cinturó, anelles, arracades, etc., es pot intuir una certa preparació dels cossos abans de ser dipositats dins els contenidors funeraris.

En el cas de les inhumacions, abans d'introduir el cos dins el taüt o la sepultura, el vestien amb la seva roba i li posaven les joies; després el posaven dins amb el dipòsit. Pel que fa a les incineracions, sembla que es cremaria el mort amb les seves pertinences (cas des Campet de sa Creu), es col·locarien les cendres dins una urna o directament dins la fossa, i després se li posaria el dipòsit.

ELS DIPÒSITS FUNERARIS; EVOLUCIÓ I ANÀLISI DELS SEUS CONTINGUTS

Els canvis soferts per les necròpolis menorquines al llarg del període que ens ocupa seran els que marcaran l'evolució i els continguts dels dipòsits que s'hi han trobat.

Les necròpolis més antigues, necròpolis rurals en cova sense sepultures, que abasten de l'època republicana fins al segle I dC, es caracteritzen per presentar uns dipòsits amb elements típicament indígenes juntament amb ceràmiques d'importació.

A la necròpoli de Sant Joan de Missa apareixen ceràmiques de factura indígena que imiten ceràmiques de vernís negre, campanianes o produccions realitzades a Eivissa. Juntament amb aquestes ceràmiques trobem campanianes A i C. En el cas de la necròpolis de Can Borràs, trobam ceràmiques indígenes del talaiòtic final associades a produccions de vernís negre, campanianes A i B i imitacions de Campaniana C fetes a Eivissa.

Les necròpolis de So n'Orfila i es Banyuls ja mostren una evolució cap als elements que posteriorment seran característics de les necròpolis rurals a l'aire lliure. A So n'Orfila apareix un plat de ceràmica presigil·lada associat a elements de vidre romà i a la necròpoli des Banyuls tenim presents dues peces amb decoració de relleus aplicats amb les marques d'obradors aretins, Zoilus i Murrius, in planta pedis.

La segona fase a tractar correspondria a les necròpolis del segle I dC fins a l'època tardo-romana. Els elements que conformen els dipòsits ja són típicament romans i estan presents a les necròpolis mallorquines i d'Empúries d'aquesta època. Dins el segle I dC encara hi trobam alguns elements indígenes, però aquests ja són molt minoritaris respecte als materials importants.

Els elements dels dipòsits més freqüents són les llumetes, les parets fines, els ungüentaris ceràmics i de vidre i, pel que fa a la ceràmica de cuina, els olpes i les gerres.

Els llantiers són les peces més ben representades. La seva proporció d'aparició és del 84,4%, i tan sols no apareixen en un dels jaciments en els quals tenim documentada la presència de materials.

A la necròpoli de Maó representen un 38,5% del material recuperat, as Rafal des Capità són el 68,4% del material que hem pogut documentar a la bibliografia. Al Campet de sa Creu només suposen el 20,8% del material recuperat.

Els urgüentaris ceràmics tenen una freqüència d'aparició del 38,4% i són de dos tipus: els fusiformes, de coll i peus alts, i els piriformes, de base plana i coll alt. La necròpoli que té la major representació d'aquestes peces és la del Campet de sa Creu, on suposen el 54,1% del material recuperat.

Els urgüentaris de vidre presenten un índex d'aparició del 46,1% i també són de dos tipus: uns de cos piriforme i coll sense cantell diferenciat, i uns altres amb el cantell notòriament girat i amb un estrangulament entre el coll i la panxa. La necròpoli on estan millor representats és la del Campet de sa Creu.

Les parets fines presenten un índex de freqüència d'aparició del 30,7%. El jaciment on estan millor representades és la necròpoli de Maó, lloc on representen el 31,4% del material recuperat.

Els olpes i les gerres són els elements de cuina que estan millor representats i la necròpoli on hem documentat un major nombre d'aquestes peces és la de Maó.

Els elements talaiòtics que apareixen als dipòsits són una plaqueta de plom corniforme, dues braceroles de bronze i una imitació de parets fines. Els tres primers elements, segurament, no són peces fetes al segle I dC, sinó que són joies d'èpoques anteriors que han anat passant de generació en generació pel seu valor simbòlic o ornamental.

A pesar de la presència de dues peces de terra sigil·lada sud-gàl·lica, dos anells, un de plata i l'altre dor, i unes arracades d'or, el conjunt de materials correspon a peces de no gaire luxe. És curiós observar que, a les necròpolis, les sigil·lates sembla que tenen molt poca incidència. A Mallorca ens trobarem amb el mateix.

Quant a la relació dels elements dels dipòsits amb els cossos, no en sabem res, ja que aquests materials provenen d'excavacions antigues i d'espoliacions. Si consideram el que passa a la necròpoli de Can Fanals, Pollentia, necròpoli de la mateixa època que les nostres i que presenta els

mateixos materials, podríem pensar que la col·locació dels elements de dipòsit respecte als cossos podria ser la mateixa per a les nostres tombes.

Les llumetes es concentren als peus dels difunts, igual que les parets fines, mentre que els olpes i les peces de vidre solen estar repartides al voltant del crani o a un dels costats dels difunts. Les monedes solen aparèixer al costat dret del difunt. Els anells apareixen als dits dels difunts, cosa que ens fa pensar en un tractament dels cossos abans de dipostar-los a les sepultures. Tot això pel que fa a les inhumacions; per a les incineracions, pensam que hi ha dues possibilitats de col·locació dels dipòsits. La primera seria dins les urnes amb les cendres del difunt, i la segona fora de les urnes al costat d'aquestes. Si les cendres s'han col·locat directament al sòl els dipòsits estaran a la vora de les restes cremades.

CONCLUSIONS

Els rituals funeraris dels primers pobladors talaiòtics de Menorca es basaven en el culte a la fertilitat: el gra que és

enterrat a la terra perquè es podreixi i fructifiqui de bell nou. Les seves formes d'enterrament eren, bàsicament, col·lectives. L'esclat colonial de les cultures de la Mediterrània oriental va anar impregnant, lentament, la cultura talaiòtica de Menorca, fet que es manifesta, entre d'altres coses, al món funerari, on es produí una síntesi entre l'antiga cultura menorquina i els cultes a la fertilitat púnics i hel·lènics. Aquest procés va culminar amb la integració política de Menorca dins l'Estat romà, que va accentuar l'evolució dels segles precedents: la romanització a l'illa va ésser intensa i relativament ràpida, i va impregnar no sols la vida urbana de les dues ciutats sorgides a l'empara del comerç, sinó també el seu món rural, sempre més conservador. La plena estructuració política romana de Menorca amb l'auge dels seus dos nuclis principals, Mago i lammona, que pugem a la categoria de municipis, significarà la confirmació oficial del procés de romanització, que també es farà patent al món funerari rural amb l'abandonament dels antics enterraments talaiòtics, substituïts per altres ja típicament romans, necròpolis amb incineracions i inhumacions a l'aire lliure.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO MARTÍN, (1953): "Las necrópolis de Ampurias". *Monografías ampuritanas*, III, vol. I i II.
- ALMAGRO MARTÍN i AMORÓS LLUÍS, (1953-54): "Excavaciones en la necrópolis romana de Can Fanals de Pollentia (Alcudia-Mallorca)". *Rev. Ampurias*, XV-XVI.
- ARRIBAS; TARRADELL i WOODS, (1983): *Pollentia I. Excavaciones en Sa Portella, Alcudia (Mallorca)*. EAE Madrid.
- DE NICOLÁS, J.C. *Llucmaçanes Gran, assentament prehistòric, romà i medieval*.
- DE NICOLÁS, J.C. (1988): "El jaciment funerari de Sa Cova dels Ossos (sa Torre Nova, es Migjorn) i la metal·lúrgia del plom als darrers segles de la cultura talaiòtica de Menorca". *Meloussa*, 1, IME.
- GUERRERO V.M. (1986): "El impacto de la colonización púnica en la cultura talayótica de Mallorca". A *El elemento púnico en la cultura talayótica*. Trabajos del Museo de Menorca, 5.
- MASCARÓ PASARIUS (1983): *Geografía e historia de Menorca*, vol. IV.
- ORFILA, M. i SINTES, G. (1982): La necròpoli rural de Son Orfila (Sant Lluís). A *Estudis de prehistòria, d'història de Mayurca i d'història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló i Bordoy*, Mallorca 1982.
- PHILIPPE, J.B. (1969): "La cerámica romana en la isla de Menorca. Las lámparas de aceite en tierra cocida". *Rev. de Menorca*, 1969.
- PLANTALAMOR, L. i TEJEDOR, R. (1977): "Noticias sobre el hallazgo de un enterramiento romano en Mahón". *Rev. de Menorca*, 1977.
- RITA LARRUCEA, C. (1982): *Las necrópolis romanas de Mahón, Menorca*. Consell Insular de Menorca.
- RITA LARRUCEA, C. (1981): *La necròpoli romana des Campet de sa Creu (es Mercadal)*. Consell Insular de Menorca.
- SASTRE MOLL, J. (1985): *El vaso de fondo alto menorquín. Estudio tipológico y decorativo*. Trabajos del Museo de Menorca, 3.
- SERRA BELABRE i ALTRES (1977): *Historia de Menorca*, 1ª parte. Mahón.